

Զ Ե Կ Ո Ւ Յ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Պրոֆ. Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ*

«Քեզեզ և եմք ամուսնու փոքր և բնոյ աշխով յուր անգամ նուանեալ թաղաւորութեամբ, սակայն բազում դարձք արութեան գտանին գործեալ ի մերում աշխարհիս և արժանի զըրոց յիշատակի»:

«Քեզեզ մենք փոքր ազգ ենք և շատ սանձանախակ թվով և շատ անգամ օտար թաղաւորութեան տակ նվաճեալ, բայց և այնպես մեր աշխարհում էլ բազմութեան շատ դարձեր կան գործեալ, զրելու և յիշատակելու արժանի»:

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Անանիա Շիրակացին առաջինն է վաղմիջնադարյան հայ հասարակական կյանքում որպէս հաշակաւոր մաթեմատիկոս, աստղաբաշխ, բնագետ, բազմալատասակ մանկավարժ, մեծաքանակ գիտական աշխատութեաննների և դասագրքերի հեղինակ, գիտութեան աննկուն պաշտպան ու կոանդուն ջատագով, ժողովրդական լուսավորութեան անձնավեր գործիչ: Ավելի քան կես դար տեսող իր գիտական բազմակողմանի ուսումնասիրութեաննների և մանկավարժական բեղմնավոր աշխատանքների երջանիկ համակցութեամբ՝ Շիրակացին Հայաստանում

ոչ միայն հիմք է դրել մաթեմատիկական ու բնական գիտութեաննների զարգացմանը, այլև հայ ժողովրդի մեջ արթնացրել է գիտական միտք—լուսավորութեան օջախներ ստեղծելով նրա շատ վայրերում: Որքան անհերքելի է, որ Մովսէս Խորենացին հայ պատմագրութեան հայրն է, նույնքան արգարացի կլինի ասել, որ նույնն է և Շիրակացին բնական և մաթեմատիկական գիտութեաննների բնագաւառում:

Շիրակացին ապրել ու գործել է 12³/₂ դար մեղնից առաջ:

Պատմութեան այդ ազնուազնից սկսած՝

* Հաստատ Ս. Հայրապետյանի գիտերապիտից, որ կարգացրել է Մատենադարանի 1940 թվի հոկտեմբերի գիտական սեփականում որպէս զեկուցում:

սոցիալական ու քաղաքական բաղձաթիվ արհավիրքներ են տեղացել հայ ժողովրդի գլխին, բախտակից ժողովուրդներ են չքացել պատմության բեմից, միայն Շիրակացու դարգացրած գիտական գաղափարներն ու նրա գործերի բեկորներն են, որ հասարակական ոճիրների բովից անցնելով, ժայռերի հիմքը կրծող ալիքների պես՝ թեև դանդաղ, բայց համառ առաջընթացով խափարի դարավոր շենքն են կործանել և այսօր, բանականության հաղթանակի տունին, հանդիսանում են որպես դարերի մարտերում ծվատված զրոշներ:

Անցյալի հայ ֆեոդալա-կղերական և բուրժուական պատմագիրներն ու պատմաբանները միանգամայն որոշակի նկատառումներով, ինչպես այդ կտեսնենք մեր սույն աշխատության մեջ, ոչ միայն գիտակցորեն, աղավաղել, խեղաթյուրել են Շիրակացու գիտական աշխատություններն, այլև թաղցնելով այն,—ինչպես XI դարի հայ գիտնական Գրիգոր Մազիսարոսն է ասում,—պահել են «գրվանի տակ» (ПОД СПУДОМ):—Այդ է հենց գլխավոր պատճառը, որ Շիրակացու կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող մեզ հասած տեղեկությունները շատ աղքատիկ են, կցկտուր, իսկ գիտական գործերը՝ պատառիկներ: Եթե պատահել է, որ հայ պատմագիրներից որևէ մեկը այս կամ այն չափով խախտել է Շիրակացու նկատմամբ դարերի ընթացքում ստեղծված անարդար վերաբերմունքը, ապա նա սահմանափակվել է միայն մի քանի ազոտ հիշատակություններով, այն էլ զբլխավորապես կողմնակի գեմքերի ու գեղքերի կապակցությամբ: Իսկ թե երբ և ո՞րտեղ է ծնվել Շիրակացին, ո՞րքան է ապրել, սոցիալական ինչ միջավայրում է ձևավորվել նրա աշխարհայացքը, ինչ մասնակցություն է ունեցել նա ժամանակակից հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում, ինչպիսի աշխարհայացք են զբաղեցրել նրա միտքը, գիտական-գրական ինչ ժառանգություն է թողել նա գալիք սերունդներին և, վերջապես, արժանի է նա արդյոք մեծարվելու թե ոչ, կամ գեթ հիշատակության—անա Շիրակացու կյանքին ու գործունեությանը վերաբերյալ

այն ամենակական հարցերը, որոնք արժանի տեղ չեն գտել անցյալի հայ պատմագրության էջերում:

Ե՞րբ և ո՞րտեղ է ծնվել Շիրակացին,—անա մի կարևոր հարց նրա կյանքին վերաբերող, որով քիչ են զբաղվել հայ բանասերները: Մեր ուսումնասիրած թե տպագիր և թե ձեռագիր նյութերում չկա որոշակի որևէ հիշատակություն նաև նրա բուն ծննդավայրի մասին, սակայն մոտավոր հըշտությամբ հնարավոր է այդ պարզել՝ հիմք ընդունելով նրա կյանքի ու գործունեության մասին եղած, թեև շատ աղքատիկ, տեղեկությունները: Փորձենք Հ. Ս. Ս. Ռ. Ժողկոմսովետին կից Զեռագրատանը մեր հայտնաբերած նոր տվյալների օժանդակությամբ մի հայտարարի բերել Շիրակացու բուն ծննդավայրի մասին եղած ցաքուցրիվ տեղեկությունները:

- ա) «Անանիա վարդապետ Շիրակացի (որ և Շիրակունի կամ Շիրակունցի) համարող, առձայնեալ յօթներորդ դարու՝ ի սակս քաջավարժս լինելոյ յուսումնականութեան...»¹⁾
- բ) «Անանիա վարդապետի շիրակացւոյ կամ շիրակունւոյ կամ շիրակայնոյ համարողի յԱնի՞ քաղաքէ ի .է.—դարու...»²⁾
- գ) «Анания Ширакский, по прозванию хамарох (համարող), т. е. математик, уроженец города Ани, жил во второй половине VII в.»³⁾,
- դ) «Հոչակաւորն ի համարողական արուեստի և հմուտն ՚ի տոմարական գիտության Անանիա, որդի Յովհաննիսի

1) «Անանիա վարդապետ Շիրակացին (որը կոչվում էր և Շիրակունի կամ Շիրակվանցի) իբրև մաթեմատիկոս (համարող) և գիտության մեջ քաջավարժ՝ հոչակվել է VII-րդ դարում».—Հ. Ավգերյան «Բացատրութիւն չափուց և կշուոց նախնեաց», 1831 թ Վենետիկ, նախաբան

2) «Նոր բառգիրք Հայկազանի լիզուի», 1836 թ. հատ. Ա, էջ 17.

3) Н. Эмин „Всеобщая история Вардана Великого“, 1865 г., в примечаниях.

Շիրակունւոյ եկաց ՚ի սկզբան. է. դարու, յաւուրս Մօրկայ և Աբրուեղ Սոսրովու»¹⁾։

Ե). «О жизни армянского ученого вардапета Анани, уроженца области Ширак, деятеля второй половины VII в. н. э. точных сведений нет»²⁾։

Դ) «К концу VII в. относится имя математика Анани Ширакского или из Ширака, иногда называемого Анийцем. Если последнее прозвище имеет реальное основание, то это не может означать исключительно того что он был уроженец крепости Ани; он мог происходить из монастыря в Ани или из-под Ани, и это было достаточно, чтобы усвоить ему кличку Аниец»³⁾։

Շիրակացու վերաբերյալ բանասիրություններից մեջ բերված, թեև ուղի հակասական և երբեմն էլ շատ անորոշ, վերոհիշյալ վկայությունների բաղդատուներից կարող ենք վստահորեն եզրակացնել, որ՝ ա) Անանիա Շիրակացին ապրել ու գործել է VII-րդ դարում և բ) «Շիրակացի», «Շիրակուացի», «Շիրակունի» և «Շիրակից» արտահայտությունները հենց Անանիայի տոհմական վերադիր անունն է, ստիժի ազգանունը և ոչ թե նրա գրական պեմվորնիմը կամ բուն ծննդավայրի անունը։ Մեր այս եզրա-

1) Ք(երոսե) Պ(ատկանյան) «Անանիայի Շիրակունւոյ մնացորդ բանից», 1877., Ս. Պատերազմ, նախաբան «Հովհաննես Շիրակունու որդին՝ մաթեմատիկական գիտությունների մեջ հռչակավոր և տոմարական գիտության մեջ հմուտ՝ Անանիան ապրել է VII դարի սկզբում՝ Մօրիկի և Սոսրով Ապրվեղի օրոք»։

2) Акад. И Орбели «Вопросы и решения Вардапета Анани Ширакани», 1912 г. Петроград стр. 9.

3) Акад. Н. Мэрр «Ани», 1939 г., Ереван, стр. 39.—Շիրակացի կամ Շիրակից, երբեմն Անեցի կոչվող Անանիայի անունը վերաբերում է VII-րդ դարի վերջին։ Եթե նրա այս վերջին (Անեցի) մականունը որևէ իրական հիմք ունի, ապա այդ չի նշանակում բացառապես այն, որ նա Անի ամրոցի բնակիչ է։ Նա կարող էր լինել Անի վանքից կամ նրա մերձակայքից և դա բավական էր, որպեսզի նրան Անեցի մականունը տրվեր։

կացությունն ավելի ևս անկասկած է գառնում հենց իրեն Անանիայի վկայության հիման վրա. նա առում է. «Ես Անանիա, որդի Յովհաննիսի Շիրակայնույ...»⁴⁾), որից երևում է, որ նրա հայր Հովհաննեսը ևս կրում էր Շիրակացի ազգանուն գարձած մականունը։

Ավելի ևս հակասական են Շիրակացու բուն ծննդավայրի որտեղ լինելու մասին վերոհիշյալ բանասերներից մեջ բերված տեղեկությունները։ Հայկազյան բառգրքում ասված է, թե Շիրակացին Անի քաղաքից էր, Մ. Էմինը գտնում է, որ նա ծնվել է Անի քաղաքում, Ակադ. Հ. Օրբելին առում է թե նա Շիրակի գավառի բնակիչ (уроженец) կամ ծնունդ էր, իսկ Ակադ. Ն. Մառը՝ Անի վանքից, կամ նրա մերձակայքից։

Ինչպես տեսնում ենք, առանց որևէ մի նոր, ավելի հավաստեցուցիչ վկայության՝ այս ավյաններից բնավ հնարավոր չէ որոշակի կերպով պարզել Շիրակացու բուն ծննդավայրը։ Ասել թե Շիրակացին Շիրակի բնակիչ էր, կամ նրա որևէ բնակավայրում ծնված, կնշակակե որոշակի ոչինչ չասել նրա բուն ծննդավայրի մասին, քանի որ Շիրակը ընդգրկում էր Վանանդի և Այրարատի միջև տարածված Ախուրյան գետի ամբողջ հովիտը։

Վերոհիշյալ մնացած մյուս վկայությունները բաժանվում են երկու խմբի. դրանցից մեկը գտնում է, որ Շիրակացին ծնվել է Անի քաղաքում, մյուսը՝ Անի վանքում, կամ նրա մերձակա բնակավայրերից մեկում։ Առաջին խմբի վկայությունները հիմնովին հակասում են հայ պատմության ստուգված և ճշգրտված փաստերին։ Ուսումնասիրելով մեր հնագույն արձանագրությունները և պատմագրական բոլոր աղբյուրները՝ Ն. Մառը եզրակացնում է, որ մինչև VII-րդ դարի երկրորդ կեսն Անին որպես քաղաք դոյություն է ունեցել, այլ սկսած V-րդ դարից մինչև VIII-րդ դարի կեսերը՝ նա եղել է միայն որպես սոսկ ամրոց այս կամ այն հայ իշխանի արամադրության

4) Ք. Պ. «Անանիայի Շիրակունւոյ մնացորդ բանից», էջ 20։

տակ: «VIII-րդ դարի երկրորդ կեսին — ստում է Մառք, — ...Անու մասին՝ իբրև մայրաքաղաք կամ քաղաք՝ խոսք անգամ չի եղել»¹⁾: Նույն կարծիքն է հայտնում Անու մասին և Ակադ. Հ. Օրբելին: «V-րդ դ. Անին մի քանի անգամ պատմության մեջ հիշատակվում է իբրև բերդ: Այդ ժամանակ նա գտնվում էր հայ Կամսարական հզոր իշխանների տիրապետության ներքո... պատմության մեջ առաջին անգամ հարևոր ճանապարհներից մեկի վրա, միաժամանակ ազգական գերագանց մի վայր էր համարվում: Կամսարականների օրով Անին բերդ էր միայն... Անին այն ժամանակ քաղաքի նշանակություն ստացավ, երբ անցավ... շինարարական ձիրքով առատորեն օժտված Բագրատունիների ձեռքը:

Անին միանգամից չգարձավ Բագրատունիների սեպիզենցիա: Բագարանից... Բագրատունիները տեղափոխվեցին Երազգավոր կամ Շիրակավան... Մակայն ոչ Բագարանը և ոչ Շիրակավանը չէր կարելի համեմատել Անու հետ, քանի որ առաջինների ծաղկման ժամանակ Անին միայն բերդ էր, — ամուր կռվան և վստահելի ապաստարան վտանգի դեպքում:

Առաջին Բագրատունին, որ թագավոր հրապարակվեց, իշխանաց իշխան Աշոտն էր... 877 թվին... Աշոտ IV-ի ժամանակ (954թ.) ...Անին առաջին անգամ քաղաքի արտաքին տեսք ստացավ»²⁾:

Այսպիսով Ակադ. Ն. Մառի և Ակադ. Հ. Օրբելու ուսումնասիրություններից պարզ երևում է, որ Անանիա Շիրակացուց ավելի քան մի ամբողջ դար հետո է, որ Անին քաղաքի է վերածվում՝ Բագրատունիների տիրապետության ժամանակ, իսկ մինչև VII դարի երկրորդ կեսերը նա եղել է սուղ բերդ՝ Կամսարականների պաշտպանության վայրը: Միանգամայն պարզ է, որ Շիրակացին Անի քաղաքում չի ծնվել, քանի որ նրա օրոք Անին գեղ բերդ էր: Այսպիսով

առաջին խմբի վկայությունները ոչ միայն զուրկ են ապացույցներից, այլ և հակասում են տասնյակ տարիներ Անի ուսումնասիրությունը զբաղվող հեղինակավոր գիտնականների փաստական ավյալներին:

Մնում է Ն. Մառի արտահայտած այն ենթադրությունը, որ Անանիա Շիրակացին «...կարող էր լինել Անի վանքից կամ նրա մերձակայքից, և դա բավական էր, որպեսզի նրան Անեցի մականունը արվեր»: Մառի այս կոահույժը միանգամայն ճիշտ պետք է համարել, քանի որ մեր ուսումնասիրած մի շարք աղբյուրներում, մասնավորապես ձեռագրային նոր հայտնաբերված աղբյուրներում, կան շատ սրտշակի ավյալներ այդ մասին:

Ստակով VII-րդ դարում անշարժ ամար ստեղծելու եկեղեցական ձևնարկումների մասին, Մամվել Անեցին ստում է, թե Անաստասն այդ մեծ աշխատանքը հանձնարարելու համար «...կոչ է առ իւր դմեծ վարդապետն Անանիա՝ յԱնէից զեղջէ...»³⁾:

Ավելին, ցայժմ չօգտագործված՝ մեր հնագույն ձեռագրերից մեկում ինքն Անանիան իր մասին գրում է՝ «Էն Անանիա Շիրակացի ի զեղջէ Անէից...»⁴⁾ և այդ նույնը կրկնվում է մի շարք այլ ձեռագրերում: Կարծում ենք, որ այս փաստերը, մանավանդ ձեռագրերում գտնված Շիրակացու ինքնավկայությունը՝ միանգամայն սրտշակի կերպով ապացուցում են, որ նրա ծննդավայրը Շիրակի գավառի Անի գյուղն է եղել: Ամենայն հավանականությամբ Անի գյուղը գտնվել է Անի քաղաքին նախորդող համանուն բերդի պաշտպանության գնալում, դուրս և հենց «Անի քաղաքից մի վերստ հետո թրքարնակ Անի գյուղի»⁵⁾ տեղը: Այսպես թե այնպես, այժմ մի բան սրտշակիորեն պարզ է, որ Անանիա Շիրակացին պետք է ծնված լինի Անի բերդի մերձակա համանուն Անի գյուղում:

³⁾ Մամվել Անեցի «Հատարմունք» ի գրոց պատմա-գրաց», 1893 թ., Կաղարչապատ, էջ 84:

⁴⁾ ՀՄՍՌ. Ձեռագրերի ինիստիտուտ, Ձեռագիր № 4066, էջ 10ր:

⁵⁾ Հ. Օրբելի «Անույ ավերակները», հայերեն թարգմանություն, Կաղարչապատ, 1911 թ., էջ 7:

¹⁾ Н. Марр «Анн», изд. 1939 г., Ереван, стр. 40.

²⁾ Հ. Օրբելի «Անույ տեղակները», թարգ. սուսեր ենից, 1911 թ., էջ 7, 8, 9, 10, և 11:

Այժմ անդրադառնանք Շիրակացու ծննդ-
դրան ու մահման տարեթիւերի պարզա-
բանմանը, թեկուզ այս հարցերի վերաբե-
րյալ եւ՝ թե բանասիրութեան մեջ և թե
ձեռագրերում, չկան սրտշակի սովորներ:
Այս պատճառով մեզ մնում է մի ելք. նախ՝
յուսարանել Շիրակացու կյանքին և գոր-
ծունեութեանը վերաբերող եղած տեղեկու-
թեանները և ապա դրանց օգնութեամբ
պարզել նրա ծննդյան և մահման տարե-
թիւերը՝ մոտափոր ճշտութեամբ:

Մենք առաջինք, թե Ազգիկյանը գտնում
է, որ Շիրակացին իբրև «քաջափարձ ուսու-
նական հռչակիչ է VII-րդ դարում»: Գրեթե
նույնն է ասում և Հայկազյան բառ-
գիրքը:

Ակադիմիկոս Հ. Օրբելին և Մ. Էմինն
ասում են, որ Շիրակացին ապրել ու գոր-
ծել է VII-րդ դարի երկրորդ կեսում, իսկ
Ն. Մատը՝ VII-րդ դարի վերջին: Որքան էլ
հակասական են այս տեղեկութեանները և
առանձին-առանձին վերցրած չեն առիթ
Շիրակացու կյանքի ու գործունեութեան
մասին որևէ կոնկրետ պատկերացում, սա-
կայն, ի մի համակցելով, շրջանագծում
են նրա ապրած ժամանակաշրջանը, որի
մեջ պետք է որոնել նրա կյանքի ու գոր-
ծունեութեան կոնկրետ դեպքերն ու նրանց
ժամանակը: Մեր մատենագրութեան մեջ
ու ձեռագրերում կան այս մասին մի շարք
ուշադրով տեղեկութեաններ, որպիսիք մինչ
այժմ չեն օգտագործված և անգամ չեն հի-
շատակված Շիրակացիով դրադուղ բանա-
սերների կողմից:

XII-րդ դարի մատենագիր Սամվել Անե-
ցին գրում է.

«ԶԺԲ. աշակերտք Անանիայի Հերման,
Տրդատ, Ազարիա, Եղեկիկէլ և Կիրակոս
երթնալ յերուսաղէմ և ի դարձին ոչ ընկա-
լով դնսա ճշմարիտ վարդապետն Անա-
նիա»¹⁾:

Այլևի բան պարզ է, որ Սամվել Անե-
ցու հիշատակած «ճշմարիտ վարդապետ

¹⁾ Սամվել Անեցի «Հաւարժունք ի զրօց պատմա-
գրաց», էջ 85.—«712 թվին Անանիայի աշակերտներ՝
Հերմանը, Տրդատը, Ազարիան, Եղեկիկէլը և Կիրակոսը
գնացին Երուսաղէմ և երբ վերադարձան, ճշմարիտ
վարդապետ Անանիան նրանց չընդունեց»:

Անանիան» Շիրակացին է, քանի որ մեր
պատմագրութեանը ծանոթ չէ մի որևէ այլ
թեկուզ և ոչ «ճշմարիտ վարդապետ» Անա-
նիա VII-րդ դարի վերջին կամ VIII-րդ
դարի սկզբներին՝ բացի Շիրակացուց: Կա-
րելի է որևէ մեկ այդ հիման վրա վստահու-
րեն կորակացնել, որ VIII-րդ դարի առաջին
քառամյակում Շիրակացին կենդանի էր և,
ինչպես հետո կանաննք՝ այդ տարիներն էլ
հենց պետք համարել նրա կյանքի վեր-
ջին տարիները:

Մեր հին մատենագիրներից շատերը՝
ինչպես օրինակ՝ Սերևոսը, Ասողիկը, Հով-
հաննէսը, Սամվել Անեցին, Գրիգոր Գան-
ձակեցին և ուրիշները միաբերան վկայում
են, որ Անաստաս կաթողիկոսը հանձնարա-
րեց դիանական վարդապետ Անանիա Շիրա-
կացուն մշակել հայոց անշարժ տուարը և
երբ աշխատանքն արդեն ավարտված էր ու
մնում էր ժողովով այն հաստատել, Անաս-
տասը մեռավ, իսկ նրա ձեռնարկած
գործը խափանեց:

Անհրաժեշտ ենք համարում հայ մատե-
նագրութեան մեջ այդ մասին եղած մի
շարք վկայութեաններից այստեղ մեջ բե-
րել թեկուզ միայն երկուսը:

«Իսկ Անաստաս խորհեալ Հայաստանեայց
կարգել անշարժ տուար ըստ այրոց պղ-
ղաց՝ և հրամայէ Անանիայի Շիրակացոյ
կարգել զքրոնիկոնն հրաշաղան, յորում
գտածարս մեր կարգեաց անշարժ: Եւ
Անաստաս խորհեալ ժողովով և կախակոս-
տք հաստատել զքրոնիկոնն և վախճանի,
կացեալ յաթոսս ամս .9.»²⁾:

Այս նույն հարցի մասին Կ. Գանձակե-
ցին գրում է.

«Եւ յեա ներսէսի առ զկաթողիկոսու-
թիւն տէր Անաստաս ամս վեց: Սա կո-

²⁾ Անեփանցիոս Տարնեցի (Ասողիկ) «Պատմութիւն
աթիւղերական» 1885 թ., էջ 99.— «Եւսկ Անաստասը
նպատակ դնելով ուրիշ աղղերի պէս Հայաստանում
հաստատել անշարժ տուար, հրամայում է Անանիա
Շիրակացուն մշակել սքանչելի մի ժամանակագրու-
թեան, և այդ հիման վրա նա կաղմեց մեր անշարժ
տուարը: Սակայն երբ Անաստասն արդեն մտածում
էր ժողովով հաստատել այդ ժամանակագրութեանը,
վախճանվում է, իսկ նրա հաջորդները անփութու-
թեամբ շարունակեցին առաջնորդվել առանձին կար-
գերով»:

չնայ տուինքն գմեծ վարդապետն Անանիա ի Շիրակ գաւառէ, այր բանիրուն և հանճարեղ, գիտող յոյժ ամենայն տոմարական արուեստից, զի կարգեսցի անշարժ տոմար հայոց, որպէս այլոց ազգաց, զոր արարեալ մեծաւ ջանիւ՝ մինչև կամէին ժողովով հաստատել՝ վախճանի Անաստաս, անփութ եղեալ իրն զկնի եկելոցն, այլ տառնձին կարգաւն վարին»¹⁾։

Մատենադրական այս տեղեկութիւններէից միանգամայն պարզ երևում է, որ Անաստասի ժամանակ Շիրակացին ճանաչված էր իբրև «բանիրուն» գիտնական և «տոմարական արվեստին» հմուտ անձ։

Հայ մատենագիրներից շատերը, մասնավորապես հին մատենագիրները՝ միասնաբար վկայում են, որ Անաստասի մահը տեղի է ունեցել 671 թվականին։

Այսպիսով ուրեմն՝ մեզ համար պարզվում է Շիրակացու կյանքին ու գործունեութանը վերաբերյալ մի փաստ ևս. այդ այն է, որ 671 թվին Շիրակացին արդեն գիտնականի հռչակ ուներ Հայաստանում։ Ինչպես հետո կտեսնենք այդ նույն շրջանում նա աչքի էր ընկնում և իբրև անվանի ուսուցիչ և ուներ իր հատուկ դպրոցը, որը Հայաստանի լուսավորութան ու մանկավարժական մտքի կենտրոնն էր հանդիսանում։

Փաստերի իրական տրամաբանութիւնը մեզ բերում է այն եզրակացութեան, որ Շիրակացին այդ աշխատանքները կարող կլինէր կատարել միայն իր բարձրագույն կրթութիւնը Բյուզանդիայում ավարտելուց հետո։ Այլապես նա ի վիճակի չէր լինի այդքան հաջողութեամբ օտար ազգերի տոմարագրութիւնների ուսումնասիրութեան հիման վրա կազմել Հայաստանի համար անշարժ տոմար, քանի որ նման ուսումնասիրութիւնների համար նա պետք է ունենար մաթեմատիկական ու աստղաբաշխական հարուստ գիտելիքներ, որպիսիքն անհնարին էր ձեռք բերել այդ ժամանակի հայաստանյան պայմաններում։ Բացի այդ՝ մատենադրական վկայութիւններից երևում

է, որ Շիրակացին արդեն ճանաչված էր իբրև խոշոր գիտնական։ Ինչպես տեսնում ենք, այս մասին կասկած չի կարող։

Բայց Շիրակացին երբ է գնացել Բյուզանդիա, կամ երբ է վերադարձել Հայաստան, այս հարցերի պարզաբանումը խիստ կարևոր նշանակութիւն ունի նրա կյանքին վերաբերող մյուս դեպքերի ճիշտ լուսարանման համար։

ՀԱՍՌ ժողովոմսովեաին կից Պետական ձեռագրատան հնագույն ձեռագրերից մեկում մեր կողմից հայտնաբերված տեքստում ասվում է.

«Վասն որոյ եւ իմ խնդրեալ բազում աշխատութեամբ եւ ճշտիւ փոյթ ի մէջ առեալ բերի զքեզ յերկիրս Հայոց... եւ սկիզբն քանիութենէ բերման թուիս յորժամ լցեալ էր ՌԿԼ. ամ ի կուսական յարգանդէ աստուծուն բանի, եւ ի մեասաներորդի իմ շրջագայութեան... եւ Անանիա Շիրակացի...»²⁾։

Այստեղ Շիրակացին գրում է, թե տասն և մեկ տարվա բացակայութեանից հետո՝ 668 թվականին վերադարձավ Հայաստան։ Հարց է ծագում՝ ինչ նպատակով է նա այդքան երկար ժամանակով բացակայել Հայաստանից և այդ ժամանակաընթացքում ճրտեղ էր նա և ինչ՞ով էր զբաղված։

Իր ինքնակենսագրութեան մեջ Շիրակացին հայտնում է, որ սովորելու նպատակով երբ մեկնում էր Բոուզանդիա, մի որոշ ժամանակ մնաց Թեոդոսուպոլսում (Էրզրումում) Եղիազարոս անունով մի ուսուցչի մոտ, հետո ճանապարհվեց Չորրորդ Հայք, որտեղ վեց ամիս մնաց մաթեմատիկոս Բրիստոսատուրի մոտ, սակայն՝ տեսնելով, որ սա չունի մաթեմատիկական անհրաժեշտ գիտութիւն այլ «աստի անախի ծայրաքաղ»,- ինչպես ինքը Շիրակացին է ասում, — ուղեվորվում է Կոստանդնուպոլիս, այստեղից էլ Տրապիզոն, որտեղ ութ տարի սովորում է

²⁾ Ձեռագիր № 4066, էջ 10 բ.— «Ուստի և ես շատ քրանօջան որոնումներ կատարելով և հոգատար պարզաբանութեամբ ճշտելով քեզ... (այսինքն համարողան արվեստ) բերի Հայոց երկիրն այն ժամանակ, երբ լրացել էր ք. ծ. 668 տարին և իմ շրջագայութեան տասն և մեկ տարին...»։

¹⁾ Կիրակոս Գանձակեցի «Պատմութիւն հայոց» 1909 թ., էջ 59-60։

մաթեմատիկական գիտութիւններէ ուսուցչապետ Տիվրիկոսի դպրոցում: Ամենայն հավանականութեամբ Շիրակացին այսանդ ավարտել է գրամատիկոսաց (միջնակարգ) և հետադասական (բարձրագույն) դպրոցները, որոնցից յուրաքանչյուրում ուսման տևողութիւնը չարտահան տարի էր: Մեր այս ենթադրութեան համար ապացույց կարող է ծառայել հետևյալ վկայութիւնը:

„Занятия в грамматической школе, — шлою и Г. Е. Давракичиди, — продолжались года четыре, после чего молодежь или считала свое образование законченным, или вступала в риторические школы“¹⁾:

Մի այլ անշուքիւմը նույն հեղինակը գրում է. «По окончании грамматической школы открывался путь в греческие, латинские или смешанные риторические школы». «Число лет пребывания в риторических школах охватывало обыкновенно три-четыре года и прерывалось на середине пути военной службою»²⁾: Շիրակացին, — ինչպես ինքն է ասում, Տրապիզոնում սովորել է ութը տարի: Փաստերի այս համընկումը իրավունք է տալիս եզրակացնելու, որ Շիրակացին սովորել է քերականաց (грамматическая школа) և հետադասական դպրոցներում: Այդ նույնը երևում է նաև Գ. Մազիսարոսի հետևյալ վկայութիւնից. «և արդ՝ քանի տակ մասնին Անանիայի եղև յիշատակ իմաստասիրելոյս մեզ... ՚ի բազմաց անփոյթ եղելոց այսպիսի դարձանութիւնք և հանդէսք, որ ոչ երբէք ՚ի ստադին վարելոց գրամատիկոսաց և քերթողաց հնացեալ...»³⁾: Նույն կապակցութեամբ Գ. Մազիսարոսը թվում է Շիրակացու մշակած այն աւարականները, որոնք ավանդվում էին գրամատիկոսաց և հետադասական դպրոցներում («ի ստադին վարժելոց»), ասելով՝ «... յորում ենթակայացեալ են ոչ միայն քա-

ռիցն արվեստք, այլ բոլոր էակացն խոկմունս... յորում մթերեալ և սողորք և ենթակայացեալ ամենայն արվեստի մակացութեան (disciplina) և նախադասեալ է թուականութեանն և երաժշտականութեան, որք են սարսրոշ քանակէ և տարակացեալք, խի երկրաչափութեանն և աստղարաշխութեանն, որք են ՚ի շարունակ քանակէ, և զկնի այսոցիք յարամանեալք արհեստք և մակացութիւնք մատենագրութիւնք և գրէկէ ամենայն վարժումն հետադասական»⁴⁾:

Ինչպես տեսանք՝ Բյուզանդիա գնալու և վերադառնալու երկար ճանապարհորդութեան ժամանակ Շիրակացին եղել է մի շարք քաղաքներում զանազան տևողութեամբ: Նրա ուսման և ճանապարհորդութեան այդ բոլոր տարիներն ՚ի մի գումար վերով՝ կկազմեն տասնևմեկ տարի: Ուստի կարելի է ասել, որ Շիրակացին սովորել է մեկնել (668—11=) 657 թվականին: Իսկ այն հարցին, թե քանի տարեկան կլիներ նա այդ ժամանակ, հնարավոր է միայն մոտավոր հավանականութեամբ պատասխանել, քանի որ առայժմ այդ մասին չեն հայտնաբերված ճշգրիտ տվյալներ: Այդ ժամանակ նա մոտավորապես կլիներ 20-25 տարեկան հասակում, հավանորեն 25 տարեկանից ոչ պակաս: Մեր այս ենթադրութիւնն ավելի քան հավանական է, նկատի ունենալով որ իր կրթութիւնը շարունակելու հարցի շուրջն ունեցած դատողութիւններում և որոշումների մեջ նա ցուցաբերում է լայն շրջանայեցողութիւն խելահաս դատողութիւն, կամքի ուժ, հաղթանակի հավատ, դիմամարտի աննկուն ոգի և այլ հատկութիւններ, որոնք այդքան ցայտուն արտահայտութիւն կարող էին գտնել միայն կյանքի փորձ ունեցող, մտավոր ու ֆիզիքական կարողութիւնների տեր մարդու մեջ: Ահա թե ինչից ելնելով է, որ մենք կարծում ենք, թե Բյուզանդիա մեկնելիս Շիրակացին 20-25 տարեկան կլիներ: Ուստի այս հիման վրա Շիրակացու ծննդյան դատան (թվականը) պետք է համարել (657—^{20/30}=) 632—637 տարեթվերի միջև:

¹⁾ Г. Е. Жураковский, «Очерки по истории античной педагогики», Учпедгиз 1940 г., стр. 354.

²⁾ Там же, стр. 362.

³⁾ Կ. Կոստանյան «Գրիգոր Մազիսարոսի թղթերը», էջ 9:

⁴⁾ Նույնը, էջ 8.

Մեզ համար միանդամայն անբացատրելի է մնում այն հարցը, թե ինչից ելնելով է, որ Ք. Պատկանյանն իր աշխատության մեջ, առանց որևէ ազդուր նշելու՝ գրում է.

«Անանիա, որդի Յովհաննիսի Շիրակունւոյ եկաց ի սկզբանէ. դարու, յաւուրս Մօրկա և Ապրուէդ Սոսրովու»¹:

Եթե Պատկանյանի տրամադրութեան տակ լիներ որևէ ավյալ՝ կնշեր այդ Ըստ ելևույթին՝ նա իր այս ենթադրութեան համար հիմք է ընդունել Շիրակացու հետ ունեցած Տիվքիկոսի գրույցը, որտեղ վերջինս նկարագրում է իր մասնակցութեանը Հայաստանում տեղի ունեցած հույն-պարսկական պատերազմներին:

Այդ մասին Շիրակացին ասում է.

«Եւ պատմեաց նա թէ՛ որպէս եղև հմուտ հայ լեզվի և այս իմաստութեանս: Ասաց թէ՛ ես ՚ի Տրապիզոն քաղաքի մանկութեամբ կացեալ ՚ի դուռն Յովհաննու զորավարին՝ զինուորեալ ի Հայս և բազում ժամանակս կացեալ մինչ ՚ի Մօրիկ թագաւորն և ուսայ լեզու և դպրութիւն: Իսկ ի հարձակման զօրացն Պարսից ՚ի վերայ Յունաց՝ վիրաւորեալ ՚ի պատերազմի՝ փախստեայ յԱնտիոք եւ ամենայն ինչք առան յաւարի»:

«... գնացի ողջացեալ ՚ի քաղաքն Երուսաղէմ, և անտի յԱղեքսանդրիայ և անտի ՚ի Հռովմ, և կացեալ ժամանակս, դարձայ ՚ի Կոնստանդնուպօլիս, և գտի վարդապետ Աթենա իմաստասիրաց քաղաքին, այր երևելի և կացի առ նա յուսման ամս ոչ սակաւ: Եւ կատարեալ իմաստութեամբ դարձայ ՚ի տեղիս: Եւ սկսայ վարդապետել և ուսուցանել»²):

Երևի Շիրակացու մեջ բերած իր ուսուցչի այս պատմածից ելնելով է, որ Ք. Պատկանյանը ենթադրաբար նշել է Շիրակացու ծննդյան մոտավոր ժամանակաշրջանը՝

¹) Ք. Պատկանյան «Անանիայի Շիրակունւոյ մընացորդք բանից», էջ 2-3:

ջանք՝ հաշվելով ուսուցչի և աշակերտի տարիքների տարբերությունը, և այդ հիման վրա հանգել է այն եզրակացութեան, թե Շիրակացին պետք է ծնված լինի VII դարի սկզբներին՝ Մօրիկ կայսեր և Սոսրով Ապրուէդ թագավորի օրոք:

Տիվքիկոսի նկարագրած պարսկահունական պատերազմների սարսափները Մօրիկի և Սոսրով Ապրուէդի գահակալութեան շրջանին չեն վերաբերում. ընդհակառակն պատմագիրների երկերում այդ շրջանը հիշվում է որպես ամենախաղաղ շրջանը: «Для рубежа VI и VII в. в. ասում է Մառը,—есть интересное для нас свидетельство на армянском языке: „Во дни греческого царя Маврикия“, т. е. с 582 по 602 г. н. э., „во всей нашей стране... царил такой мир, что впоследствии некоторые пустили поговорку“: „Что ты сидишь беззаботно, точно во дни Маврикия“²) (եզոր ոմանք յառակս արկեալ ասէին թէ իբրև ի ժամանակս Մաւրկայ նստեալ ես յանհոգս»):

Անշուշտ Տիվքիկոսի նկարագրութեանները վերաբերում են Բյուզանդական կայսրը Մօրիկի ողբերգական վախճանին հաջորդող պարսկահունական ավերիչ ու երկարատև պատերազմներին (604—628 թ.թ.): Հայտնի է, որ Մօրիկի ջանքերով Պարսկաստանի գահին տիրացած Սոսրով Ապրուէդը՝ լսելով իր բարերար Մօրիկի (որին նա «հայր» էր անվանում) և նրա ընտանիքի անդամների գլխատվելու լուրը՝ հզոր բանակով մտավ բյուզանդական տերութեան արևելյան երկրամասերը, գրավեց ամբողջ Միջագետքը, Ասորիքը, ավերեց Երուսաղէմը, տիրեց Եգիպտոսին, ասպատակեց Հայաստանը, Վրաստանը և հասավ Կ. Պոլսի մերձակա շրջանները:

Վաղ միջնադարյան հույն-պարսկական պատերազմների պատմութեան էջերում ամենից ավելի աչքի են ընկնում 24 տարի տևող այս պատերազմներն՝ իրենց սարսափելի ու ավերիչ բնույթով, երբ պարսկական բանակը երկար ժամանակ անար-

²) Март, „Ани“, стр. 38.

գել կերպով ասպատակում էր ամբողջ Փոքր Ասիան¹⁾։ Ըստ երևույթին այս պատերազմների ընթացքում Մորիկի սնունը, իբրև պատերազմի «պատճառ» հանդիսացող, շարունակել է հիշատակվել ժողովրդի մեջ։ Պատմական հավաստի աղբյուրներից²⁾ հայտնի է, որ բյուզանդական Մորիկ կայսրը թագավորել է 582—602 թվականներին, իսկ նրա ժամանակակից պարսկական թոսրով Ապրուեղը՝ 591—628 թ. թ.։ Կնշանակն՝ նրանց գահակալությունը զուգահեռել է 591-ից մինչև 602 թվականը՝ այսինքն թոսրով Ապրուեղի գահ բարցրանալուց մինչև Մորիկի մահը։ Այդ տասնևմեկ տարիների վերջին երկու տարին է, որ հանդիսանում է թե՛ VII-րդ դարի սկիզբը (601—602) և թե՛ Մորիկի մահվան տարին (602 թ.)։

Ինչպես տեսանք, ըստ Ք. Պատկանյանի Շիրակացին պետք է ծնված լիներ 601—602 թվականներին։ Սակայն այս ենթադրությունը չի կարող համոզիչ լինել, քանի որ, ինչպես վերը տեսանք, ըստ Սամվել Անեցու վկայությամբ՝ Շիրակացին 712 թվին դեռ կենդանի էր. սա մի փաստ է, որի դեմ առարկելու ոչ մի հիմք չկա։ Եթե Ս. Անեցու վկայությունը փորձենք համաձայնեցնել Պատկանյանի ենթադրության հետ, որ իբր թե Շիրակացին ծնվել է VII-րդ դարի սկզբին, Մորիկի և թոսրով Ապրուեղի օրոք, ապա Շիրակացին պետք է ապրած լինի 115—120 տարի, որը թեև հնարավոր է, սակայն չունի հիմնավորելու ճշգրիտ ասպացույցներ։ Մի այլ, ոչ պակաս ուժեղ փաստ ևս անկարելի է դարձնում Պատկանյանի այդ ենթադրությունը։ Վերը բերված ստույգ փաստերից պարզվեց, որ 657 թվին Շիրակացին մեկնել է Բյուզանդիա՝ սովորելու։ Եթե մի պահ ընդունենք Պատկանյանի ենթադրությունը Շիրակացու ծննդյան տարեթվի մասին՝ որ նա իբր թե ծնվել է 601—602 թ. թ., ուստի նա սովորելու

մեկնած պիտի լինի 55—56 տարեկան հասակում, որը միանգամայն անհավանական պետք է համարել, հետևապես՝ անընդունելի։ Գուցե ասվի, թե դարմանալու ոչ ինչ չկա VII-րդ դարի վերաբերմամբ, որ 55—56 տարեկան հասակում ևս մարդիկ կարող էին գնալ սովորելու իրենց ժամանակի կուլտուրական խոշոր կենտրոններում։ Այդ ևս գուցե հնարավոր համարվեր ընդհանրապես, սակայն ինքը Շիրակացին ասում է, թե Տրապիզոնում սովորելու ժամանակ, երբ ինքը ուսման մեջ կարճ ժամանակում գերազանց նվաճումներ ունեցավ, նույն դպրոցում սովորող պալատական երիտասարդները նախանձեցին նրան։ Ավելորդ չենք համարում այդ կարևոր փաստը բերել հենց իրեն՝ Շիրակացու խոսքերով։

«Եւ վարդապետն Տրապիզոս, որ գնացի առ նա, — ասում է Շիրակացին, — սիրեաց զիս որպէս զորդի իւր և պարապեաց յիս դամենայն խորհուրդս իւր։ Եւ ետ ինձ տէր շնորհս, և ուսայ լիով դարուեստ համարողութեան։

Մինչ զի նախանձեալ ընդ իս աշակերտակցացն, որ ի գրան արքունի»³⁾։

Իսկ թե ինչ տարիքի երիտասարդներ էին աշակերտակցում Շիրակացուն այդ դպրոցներում, դա ևս հնարավոր է պարզել թոսրով վաղ միջնադարյան շրջանի գրամատիկոսաց դպրոցների մասին, ժուրակովսկին ասում է. «... грамматические школы, куда поступали подростки-мальчики... оставались в возрасте от 12 до 16 лет»⁴⁾։

Ինչ վերաբերում է հետտորական դրպրոցներին, վերը բերած նույն հեղինակի վկայությունից մենք տեսանք, որ այդ տիպի բարձրագույն համարվող դպրոցներում ընդունվում էին գրամատիկոսաց դպրոցն ավարտելուց՝ 17 տարեկան հասակում և չորս տարվա տևողությամբ ունեցող ուսումն ընդհատվում էր միայն զինվորական ծառայության

¹⁾ Տես Գեղեք «Համառոտություն բյուզանդական կայսրների պատմության», հայերեն թարգմ. 1901 թ. էջ 101—108։

²⁾ Նույնը։

³⁾ Տաշյան «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց», 1895 թ. էջ 175։

⁴⁾ P. E. Жураковский «Очерки по истории античной педагогики», 1940 г. стр. 316։

յուժյան պատճառով: Կան վկայություններ
ևս այն մասին, որ դպրոցական այդ տա-
րիքը հաճախ խախտվում էր, մանավանդ
բյուզանդական արևելյան շրջաններից և-
կամ աշակերտների նկատմամբ: Սակայն մի
բան պարզ է, որ այդ դպրոցներում սովոր-
ող աշակերտների տարիքն ըստ օրենքի
սահմանված էր 12-ից 21:

Շիրակացին ինքն ևս ակնարկում է այդ
մասին: Երբ նա Կոնստանդնուպոլսում մը-
տահոգված էր, թե ռրանդ և ռւմ մոտ սո-
վորի, հանդիպած ծանոթները խորհուրդ
տվին գնալ Տրապիզոն՝ Տիվքիկոս ուսուց-
չի մոտ ասելով. «...է՞ր հանձն առեր ճանա-
պարհի երկայնութիւն. ո՞չ ապաքէն Տիվ-
քիկոս վարդապետ բիւզանդացւոց հուպ է
առ մեզ ՚ի ծովեզրն Պոնտոսի ՚ի քաղաքն՝
որ կոչի Տրապիզոն: Այլ լի իմաստութեամբ
և գիտակ հայերեն գլորութեան և լեզւին
և երևելի թագաւորաց: Եւ ասացի ևս. ուս-
տի՞ գիտէք դուք դայա: Եւ նոքա ասին՝
բազում ընդ այն ճանապարհորդեալ տեսա-
նէաք զհոլովս եկեալ առ նա ի կողմանց-
կողմանց վասն հզաւր գիտութեան նորա:
Այլ և այժմ իսկ նաւակից կղև մեզ Փիլա-
քըր...որ բազում մանկունս ածէր առ նա
յաշակերտութիւն»²:

Այս ակնբախ փաստերը վկայում են, որ
ամենայն հավանականութեամբ Շիրակա-
ցուն աշակերտակցող դպրոցականները
(«մանկունս», որքան բառացի չհասկանանք)
անշուշտ պատանիներ ու երիտասարդներ
էին, որոնք նախանձում էին իրենց դասըն-
կեր Անանիայի արտասովոր ընդունակու-
թյուններին և գերազանց առաջադիմու-
թյանը: Բնական է, որ նման մի նախանձ
կարող կլիներ շարժել նրանց մեջ մոտավո-
րապես իրենց հասակակից մի երիտասարդ,
թեկուզ անգամ իրենցից հինգ կամ տասը
տարով մեծ, և ոչ թե 55 — 57 տարեկան՝
ձերության շեմքին կանգնած մի անձնավո-
թյուն:

Ինչպես տեսնում ենք, Շիրակացու ծը-
նըդյան տարեթիվը թեկուզ մոտավոր հա-
վանականութեամբ պարզելու համար՝ Պատ-
կանյանի օգտագործած գեպքերը բնավ չեն

կարող հիմք ծառայել: Վերը բերած մեր
փաստերի հիման վրա կարծում ենք՝ կա-
րելի կլինի հավանական համարել, որ Շի-
րակացին ծնվել է 630-ական թվականնե-
րին և ընդունելի համարել, որ ուսման
մեկնելու ժամանակ (657 թ.) նա կղել է
մոտավորապես 20 — 25 տարեկան: Այս
հաշվով, ուրեմն Շիրակացին ապրած կլինի
80 — 85 տարի:

Շիրակացին իր նախնական կրթու-
թյունն ստացել է Շիրակավանի վարդապե-
տանոց կոչված վանական դպրոցում: Այդ
տիպի դպրոցների թիվը 7-րդ դարում
հասնում էր շուրջ 5-ի: Վ՛րդ և մա-
նավանդ Վ՛՛՛րդ դարում մոնոֆիզիտ (մի-
արնակ) և դիաֆիզիտ (երկարնակ) դա-
վանարանական ուղղությունների միջև
ժամարված պայքարն ընդգրկել էր Բյու-
զանդական ամբողջ կայսրությունը, ինչ-
պես և Փոքր Ասիական քրիստոնյա եր-
կրրները: Այդ անշուքթյամբ Հայաստանի
եկեղեցին, ինչպես և աշխարհիկ իշխանու-
թյունը, որոնք ջերմ հետևում էին հակա-
քաղկեդոնական, հակաբյուզանդական մո-
նոֆիզիտ դավանության, ամեն կերպ աշ-
խատում էին բոլոր գծերով իրենց կապերը
կտրել բյուզանդական եկեղեցու հետ, պայ-
քարելով նրա ոչ միայն դավանական, այլ
և կրթական կուլտուրական ազդեցություն-
ների դեմ³): Իսկ բյուզանդական կրթական
հիմնարկների հետ իրենց կապերը արժա-
տապես խզելու նպատակով՝ նրանք Հա-
յաստանում ձեռնարկեցին սեփական մի-
ջոցներով հոգևորական և կրթական կադ-
րեր պատրաստելուն: Հենց այդ ժա-
մանակաշրջանում Հայաստանի մի շարք
դավառներում բացվեցին վարդապետանոց
կոչվող «միջնակարգ» դպրոցները: Եթե նե-
րորդ դարում արդեն հոչակ էին վայելում
Շիրակավանի, Արագածոտնի, Արշարունյաց
կամ Երասխաձորի, Սյունեաց և այլ դպրոց-
ները: Դրանց ուսման ծրագրերի մեջ մտնում
էին՝ աստվածաբանություն, հայ, հույն և
ասորի լեզուները, փիլիսոփայություն, ար-
տասանություն, քերականություն, եկեղե-
ցական երգեցողություն, նկարչություն և

¹) Տաշյան «Տուցակ հայերէն ձեռագրաց», էջ 175:

³) Ամենին ոչ հաղորդել ընդ Հոռոսն՝ հնուգանդեալս
քաղկեդոնական ժողովոյն... մի գիրս, մի պատկերս
և մի նշխարնս ի նոցանէ ընդունելք» (Մովսես Կ.
հրամանից):

գեղապետը գրչութեան արվեստը¹: Այս գրչութեանը առաջինը էին ընկնում եկեղեցական գրականութեան մեջ հայտնի՝ Մաթուսաղան, Շոնը, Ստեփաննոս Սյունեցին և այլն, որոնք մասնագրութեան մեջ որակվում են՝ «ուսեալ գրքերթողութիւն և վարժեալ ճարտասանականան, հմտացեալ փիլիսոփայական ու արվեստից, լի ամենայն իմաստութեամբ և կատարեալ գիտութեամբ կացեալ վերայ բարձր ամբիոնի բարունարանին...»²):

Այս բոլոր գալրոցներն իրենց ամբողջ կրթութեամբ կրոնական-վանական էին՝ հետևաշխարհիկ գիտություններից և նպատակ ունեին հոգևորական զեկավար կազմեր պատրաստելու: Ահա այն կրթական միջավայրը, որտեղ Շիրակացին ստացել է իր նախնական կրթությունը:

Միանգամայն հասկանալի է, որ Շիրակացու մեջ բորբոքված գիտական առջորդ ծարավը չէր կարող հագեցնել վարդապետանոցն իր կրոնական չոր ու ցամաք գաղափարներով: Նրա հոգում արդեն հասունացել էր ուժգին մի սեր, անհաղթահարելի ներքին մի տենչ՝ թափանցելու բուն գիտություն խորքերը:

Անընկճելի կարոտ էր զգում նա զեպի մաթեմատիկական ու աստղաբաշխական գիտությունները, իսկ ժամանակակից վանական գալրոցներում հնարավոր չէր հագեցնել նրա այդ պապակուն ծարավը: Ահա, ի՞նչ է ասուում ինքը Շիրակացին այդ մասին:

«Եւ յոյժ կարոտեալ արուեստիս համարողական, խորհեցայ թէ ոչ ինչ յարմարի բան իմաստասիրութեան առանց թուոյ՝ կարծելով զսա մայր ամենայն իմաստից»³):

Ինչպես տեսնում ենք, մաթեմատիկական գիտությունների ուսումնասիրությունը Շիրակացու վիճադույննպատակն է, նրա կարոտած ու վաշխարհած իդեալը:

¹) Ստ. Օրբելյան (13-րդ դար) «Պատմութիւն տանրն Միտական», Մոսկվա, 1861 թ., էջ 82, 85, 97:

²) Ք. Պատկանյան «Անանիայի Շիրակունոյ մնացորդք բանից», էջ 1: «Եվ շատ կարտակցի համարողական արվեստին, մասնեցի, որ չկա որևէ բան իմաստութեան առանց թի՛ կարծելով թի՛ մայր ամեն իմաստութեան»:

Շիրակացին ոչ միայն ամենքից պահանջում էր գիտություններ սովորել այլ և դիմելով ավանդական խրատների՝ զայրագին անեծք է շանթում նրանց զեմ, ովքեր գիտություն չեն սիրում կամ նրա տարածմանն արգելք են հանդիսանում:

«...Ստացիր դիմաստութիւն և զգիտութիւն և յաւել արգելել, զտգիտութիւն խաւար կոչելով զճնունդն նորա: Գուրդգիտութիւն մերժեցիր, մերժեցից և ես զքեզ»³):

Մենք ասացինք, թե Շիրակացու անհուն սերը զեպի իրական գիտությունները չէր կարող բավարարել ժամանակակից հայկական գալրոցներում, մանավանդ մաթեմատիկական ու աստղաբաշխական գիտությունների վերաբերմամբ: Ինքը Շիրակացին հենց զավագին սրտով շեշտում է Հայաստանում գիտությունների հետամնաց վիճակն, ասելով՝

«Եւ ի Հայս ոչ գտի մարդ, որ գիտակ էր իմաստասիրութեան և ոչ գիրք արուեստից գտի յաշխարհիս»⁴):

Փոթորկահույզ ու կարոտակեզ միաքը Շիրակացուն մղում է զեպի մարդկություն վաղմի հանճարների հայրենիք՝ զեպի հնադարյան դասական փիլիսոփայություն և գիտություն նվիրական օրօրանը:

Վարդապույն հույսերով տողորված՝ Շիրակացին կանգ է առնում Թեոդոսուպոլիս (Էրզրում)՝ քաղաքում, ապա մեկնում է Չորրորդ Հայք, որտեղ Քրիստոսաստուր մի անվանի ուսուցչի մոտ վեց ամիս սովորելով համոզվում է, որ վերջինս չունի գիտական, մաթեմատիկական անհրաժեշտ պատրաստություն, այլ, ինչպես ինքն է ասում, — «աստի անտի ծայրաքաղ»: Շարունակելով իր ճանապարհը, Շիրակացին զալիս է Կոստանդնուպոլիս, որտեղից անմիջապես ուղարկվում է Տրապիզոն, որն այդ ժամանակ աչքի էր ընկնում որպես «Արևելյան Բյուզանդիայի տնտեսական, ազգական ու կուլտուրական նշանավոր կենտրոն՝ առևտրական հանդուցակետ հանդիսանալով մի

³) Նույնը:

⁴) Նույնը, էջ 1-ն:

կողմից Պարսկաստանի, Հայաստանի, Վրաստանի ու Կովկասյի, մյուս կողմից Եվրոպական երկրների միջև: Պատմագրերի վկայությամբ Տրապիզոնը վաղուց հանաչված էր իրրև «աշխարհի ամենաթանկագին մարգարիտը»¹⁾:

Այստեղ է, որ Շիրակացին ավարտել է իր ժամանակի բարձրագույն կրթությունը:

Շիրակացին այստեղ շատ սիրալիր ընդունելություն է արժանանում: Տիվքիկոսը խնդագին հրճվանք է հայանում, որ հանձին Շիրակացու վերջապես գտավ մեկին, որի միջոցով նա իր գիտությունը կտարածի Հայաստանում, որտեղ ինքն, իրրև Բյուզանդական բանակի գինձոր՝ ապրել է երկար ժամանակ հույն-պարսկական պատերազմների ընթացքում և հմտորեն ուսումնասիրել է հայ լեզուն և գրականությունը և կապված է Հայաստանի ու նրա կուլտուրայի հետ:

Շիրակացին մեծ կանգով նվիրվում է իր սիրած գործին: Նրան հափշտակում է Տիվքիկոսի գրադարանում եղած մեծաքափակ ու բազմազան բովանդակությամբ գիտական գրականությունը:

«Զի կայր առ նա անշտի գրեանք,— ասում է Շիրակացին,— գաղտնիք և յայտանիք, և կեղեցականք և արտաքինք, արուեստականք և պատմագիրք, բըժըշկականք և ժամանակագիրք: Եւ թէ մի մի անվանեցիմ, քանզի չիք ինչ գիրք, որ առ նմա ոչ գտանէր»²⁾:

Մեծ գովասանքով է խոսում Շիրակացին և իր ուսուցչի գիտական պատրաստություն ու շնորհքի մասին:

«Եւ թարգմանութեանց այսպիսի ունէր շնորհս, որ և իրրև կամէր թարգմանել գյունարէն գրեալսն ի Հայ, ոչ գեղերումն ունէր որպէս գայլ թարգմանիչն. հայերէն ընթեռնույր լեզու՝ իրրև գհայերէն գրեալսն»³⁾:

1) Хакханов «Трапезундская хроника Миханла Панарота», 1905 г., гл. 11.

2) Պատկանյան «Անան. Շիր. մատցորդք բանից», էջ 1:

3) Նույնը:

Տիվքիկոսի մտ Շիրակացին սովորել է ութ տարի:

Շնորհիվ իր անդուլ ու մեղմաջան աշխատանքների, նա կատարելապես մասնագիտանում է մաթեմատիկական և աստղաբաշխական գիտությունների մեջ և լըջմտորեն խորանում է փիլիսոփայական, աշխարհագրական, տածարագիտական, բնագիտական և պատմական գիտությունների մեջ:

Թողնենք Շիրակացին ինքը խոսի այդ մասին.

«Եւ ետ ինձ շնորհս, և ուսայ լիով գորուեստս համարողության: Մինչ զի նախանձեալ ընդ իս աշակերտակցացն, որ ի գրան արքունիւ եւ կեցի առ նմա ամս ութ և ուսեալ հմուտ եղէ զբոց բազմաց, որք չէին թարգմանեալ ի մեր լեզուս»¹⁾:

Ութ տարի սովորելով Տրապիզոնում՝ Շիրակացին 668թ. կրթական-լուսավորական մեծ ծրագրով վերադառնում է հայրենիք: Նա եկել էր այն հուլիսով, որ Հայաստանում կենսագործի իր վաղուց երազած նպատակը՝ լուսավորի հայրենիքը, մասսաների մեջ տարածի քրոնաջան աշխատանքներով ձեռք բերած իր հարուստ գիտելիքները: Այս էր Շիրակացու վսեմագույն նպատակը, որի իրացմանն էր նվիրելու իր աճրոջ կյանքը: Սակայն զարժանալի չէ, ի հարկի, որ հայ եկեղեցական խավարամիտ կղերականությունն նեխված մթնոլորտում Շիրակացու պես գերիմաստ մի գիտնական խնայատեսի՝ ծանր անարդանքների և կատաղի հալածանքի ենթարկվեր:

«Եւ արդ՝ ևս արուսդս ի Հայաստանեայց ուսայ ի նմանէ զհօր արուեստս զայս... և բերի յաշխարհս մեր, առանց ուրուք լինելով ձեանաու, միայն ջանիս իմ անձինս, թէպէտ և ոչ որ եղև շնորհակալ և մեծարող իմոց աշխատութեանս»²⁾:

Ինչպես կտեսնենք, Շիրակացին Հայաստանում ֆեոդալակղերական իշխող դասակարգի կողմից ոչ միայն չբնեմարվեց, չբխրախուսվեց, այլ ընդհակառակն, թե ինքը չարաչար հալածանքների ենթարկվեց և թե նրա հիմնադրած կրթական-լուսավորական

1) Պատկանյան, էջ 2:

2) Նույնը, էջ 3:

մեծ գործը խորատկվեց: Ինքը Շիրակացին առաջ է ժամանակակից իշխող խավերի ամենարնորոշ բնութագիրը. «... ոչ սիրող իմաստից և գիտութեանց, ծուլը և ձանձրացողք: Կեղծաւորք և սնտախաբ, ցուցանել կերպարանս գիտութեան և կոշիլ ի մարդկանէ, ռարբի»¹):

Շիրակացու հիմնադրած նոր գաղութն, աշուշտ, միանգամայն նոր նպատակ ուներ, հետեւապես, և նոր սկզբունքներով պիտի առաջնորդվեր, ծրագրային, կրթադաստիարակչական նոր բովանդակութեամբ, որի հետ բնական է, որ չէին կարող համակերպել ժամանակակից եկեղեցին և նրա վարչապետանոցները: Դա հելլենական արագիցյիւններով և հույն-հեթանոսական գիտութեաններով սողորված մի գաղութ էր, որն անպայման կարևոր կռիւն պիտի հանդիսանար Շիրակացու և հայ կղերականութեան միջև առաջացած սկզբունքային պայքարում:

Առաջին իսկ պահին Հայաստանի բոլոր կողմերից Շիրակացու մոտ սովորելու եկան բազմաթիւ աշակերտներ: Հայաստանի բոլոր գավառներում տարածվեց անվանի գիտնականի և անձնակերպ ուսուցչի մեծ հոշակը, նրա հիմնադրած նոր գաղութը դարձավ բուսավարութեան գիտական-կրթական խոշոր մի կենտրոն: Շիրակացին մեծ եռանդով ծավալեց գիտական-հետազոտական աշխատանքները մաթեմատիկական, աստղաբաշխական, մեակոսոլոգիական, աշխարհագրական գիտութեանների դժով:

«Ձի իբրև եկի ի հայս» — մարտնչով ասում է Շիրակացին — բազումք եկին առ յուսուածս և սուղ ինչ խերամտեալ՝ ոչ մնացին կատարման արուեստիս. թողին զիս և մեկուսացան, և սկսան ուսուցանել զոր սչն զիսէին, և ոչ էին հասու»²:

Դրանով շրջականացան Հայաստանի ազիտ ու բարոյագուրկ եկեղեցականները: Նրանք ոչ միայն մեկուսացրին Շիրակացուն, այլև նրան վարկաբեկելու համար գիմեցին զապրելի միջոցներ: «Եւ ասն ի վերայ իմ պարստանս, որք յինքնէն յերբերեալք» — գրում է Շիրակացին:

Այս կառավարչութեամբ մեր առաջ ծառայում է հետաքրքրական մի հարց. ինչն էր

Շիրակացու և նրան շրջապատող կղերականութեան միջև առաջացած պայքարի բուն պատճառը: Արդյոք դա սուկ պատահական բնույթի մի տարածայնութեան էր, անձնական շահերից բխող աննշան խմբանքներ, թե տեսակետների սկզբունքային անհաշտ մի հակամարտություն: Փաստերի ուսումնասիրութեանը ցույց է տալիս, որ հողերական ղեկավար շրջանների կողմից Շիրակացին զիտվել է իբրև քաղաքի և հերակիսու, իսկ նրա գիտական աշխատութեանները՝ կախարդանք, դյուբական հնարք: Պատմական փաստերի վերլուծութեանը մեզ բերում է այն համոզման, որ հայ կղերականութեանը միշտ էլ զազաղած ու սանձարձակ է այն դեպքում, երբ առողջ գիտութեանը ծառայել է նրա կրոնական դոգմաների դեմ՝ որպես գիմադիր հզորութեան: Ինկվիզիտորական խոշտանգումներով նա անխնա խեղդել ու արմատախիլ է արել այն ամենը, ինչ եղել է աշխարհիկ ու ժողովրդական — թե լեզուն, թե միաբն, թե արվեստը և այլն: Եկեղեցական հալածանքներն այդ ժամանակաշրջանում մեծ ծավալ են ստանում մանավանդ համատարած բազմաթիւ աղանդների դեմ, որոնք ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ անտեսապես ճնշված, քաղաքականապես իրավազուրկ աշխատավոր մասսաների սոցիալ-դասակարգային բողոքի շարժումներ՝ աղանդների քողի տակ: Եկեղեցականների կամայականութեաններն իրենց զազաթնակեալին են հասնում մանավանդ այն ժամանակ, երբ արարական նվաճումների հետևանքով Հայաստանում արոնվեց հայ ֆեոդալական աշխարհիկ իշխանութեանը իսկ մահմեդական նվաճողների գերիշխանութեան ներքս քրիստոնյա հպատակների քաղաքական — կուլտուրական կյանքում միակ ակն ու անտրենը մնաց եկեղեցին:

«Այսպիսի միջավայրում առաջացող գրականութեանն, ասում է Ն. Մառը, — աշխարհից հեռացած, ասածուն նվիրված մարդկանց խոհերի արտահայտությունն էր հանդիսանում... այդ կարգի հեղինակների համար մեն մի աշխարհային բան հավասար էր կըստապաշտութեան, լինել դա օտար, թե սեփական-ժողովրդական: Սակայն հողերու

¹) «Մնացորդք բանից», էջ 3:

կանութիւնն ավելի հեռու էր գնում.— ժողովրդից ծագած ամեն ինչ, զրա հետ նաև ժողովրդական գրույցները վանվում էին գրականութիւնից: Հոգևորականութիւնն աշխատում էր բոլորովին ոչնչացնել ժողովրդական աշխարհիկ գրույցները¹⁾:

Մեր հին ձեռագրերից մեկում ի միջի այլոց Մառը երևան է բերել մի հատված, որտեղ թված են, թե ովքեր անարժան էին համարվում հաղորդութիւն ընդունելու. դրանք էին՝ «գրախօսք, գրատեսք, շրջողք տանէի տուն, հետաքրքիրք, գրուցարարք, առասպելախօսք» և այլն: Այս վերջին բառը Մառը սուսերին թարգմանել է «Рассказчики сказок», այսինքն՝ ժողովրդական առասպելներ կամ առակներ պատմողներ: Նվազ խրատասիրտ չէր նաև այն կատաղի պայքարը, որը եկեղեցու կողմից 7-րդ դարում մղվում էր աշխարհիկ արվեստի ու սովորութիւնների դեմ՝ համարելով այն ասածու և կրօնի հակառակ բարոյագուրկ կախարդանք:

7-րդ դարի առաջին կիսին մոլեռանդ եկեղեցական հեղինակ Հովհաննես Մայրազոմեցին իր «Վասն անօրէն թատերաց դիւականաց» ճառում գրում է.

«Եվ արդ ինչո՞վ դադարեցնենք այն ցուլացած բոցի անեղ տոչորումը և ի՞նչպես կարողանանք աներևույթ վերքերի բուժման հնարը դանել և կամ ի՞նչ բանով կործանենք սլիզ թատրոնների տեղերը, անարեր որագայթը, բազմաշար ժողովը, բոլոր ախտերի արհեստանոցը: Որովհետև այնտեղից են կույսերը սրունկութիւն հորդորվում, ամուսնացածները շուտիւն մատնվում, այն տեղից են կանայք ատելի դառնում իրենց ամուսիններին, իսկ տղամարդիկ՝ կանանց արհամարհելի. այնտեղից որդիք հայրերին են թշնամանում և ծառաները՝ տերերին. այնտեղից է ծերերի անհամութիւնը և երիտասարդների վավաշտութիւնը, այնտեղից է պառավների անամութիւնը և աղջիկների դեշութիւնը և այրերի լկախութիւնը և կանանց կատաղութիւնը. այնտեղից են՝ մարգաթողութիւնը, կնահանութիւնը, մանկա-

սպանութիւնը և այլ զրկանքներ՝ սպանուհանքի և զորդերի սպանառով. այնտեղից են անախառութիւնը և սլանութիւնները և չար ախտերի շատ մեքենայք. այնտեղից են և գանազան պղծութիւններ, որ և ասելն անտեղի է...»²⁾

Կարող էինք շատ ավելի երկարացնել վկայարեութիւնների փաստերն այն մասին, թե աշխարհիկ մտքի, սովորութիւնների, նիսա ու կացի, դիտութիւն, մի խոսքով ժողովրդական աշխարհիկ կուլտուրայի դեմ և ինչ ավելի սոսկալի հալածանքներ է մղել հնամուլ և անտիսպաշտ հայ ֆեոդալական կղերականութիւնը, մանավանդ, 7-րդ դարում: Սակայն բավականանանք այսքանով:

Վերը բերած փաստերից կարելի է հանգել անժխտելի այն եզրակացութեան, թե 7-րդ դարում Հայաստանի սոցիալական կյանքի գասակարգային կատաղի պայքարի դաժան պայմաններում է ապրել և դործել խավարի դեմ աննկուն մարտնչող լուսամիտ Շիրակացին:

Ինչպես տեսանք, Շիրակացին կրքոտ քննադատութեամբ մերկացնում է ժամանակակից կղերականների մտավոր ու բարոյական անանկութիւնը:

Հունական կլասիկ դիտութեամբ դիմելով, հելլենական գրականութեամբ սնված, մարգասիրական զգացմունքներով օժտված Շիրակացին մի հզոր լուսարձակ էր խավարամիտ հոգևորականութեան նեխված միջավայրում: Նրանց անհաշտ պայքարի առանցքը դիտութեան և կրօնական միստիցիզմի միջև դարավոր հակամարտութիւնն էր: Ահա թե ինչ է ասում Գ. Մազիսարոսը նրա մասին.— «Անանիա Շիրակացին իր երկերն ստեղծել է մեծագույն ջանքերով և տանջալից թափառումներով: Նա ուսումնասիրել է բազմաթիվ հոգնարեղուն և խորիմաստ

1) Н. Март „Сборник притч Вардана“. Материалы по истории средневековой армянской литературы, часть I 1899 г. стр. 240, § 266.

2) «Տեսան Յովհաննու Մանգակունույ հայոց հայրապետի ճառք», Վենետիկ, 1860 թ. էջ 1—17:

Այս ճառը թուրքիմացարար վերագրել է 5-րդ դարի մատենագիր Հովհաննես Մանգակունուն, սակայն մի շարք լուրջ ուսումնասիրութիւնների միջոցով ապացուցված է, որ նա պատկանում է 7-րդ դարի եկեղեցական գրող Հովհաննես Մայրազոմեցուն: Տես «Շիրակացի» 1918 թ. էջ 84—137:

գրքեր: Նրա աշխատանքներում ենթակա-
յացված են ոչ միայն մաթեմատիկական և
աստղաբաշխական գիտությունները, այլ և
գիտական-փիլիսոփայական շատ հարցեր,
սակայն դրանց շարքում գերազանցված են
մաթեմատիկան, աստղաբաշխությունը և
երաժշտական արվեստը, ինչպես և աշխարհ-
հագրությունը: Նա շարահյուսել է արվեստ-
ների մասին և մասենագրական տեսու-
թյունը ու գրեթե հետադարձական կրթու-
թյան բոլոր գիտելիքները: Շիրակացին աշ-
խատասեր մեղվի պես ժողովել է իր մեղվա-
նոցում քաղցեացոց, հունաց և շատ ուրիշ
ազգերի բազմալեզու գիտությունները¹⁾:
Ուրեմն՝ եթե եկեղեցին Շիրակացուն հալա-
ծելու այլ պատճառներ անգամ չունենար,
այս ևս բավական էր, որպեսզի կրօնական
հայուցինացիներով բռնված, ֆանատիկ
արագիցիաներով մնված արևելյան եկեղեցու
ֆեոդալազերական իշխող դասակարգը չհան-
դուրժեր Շիրակացուն՝ նրա գիտական գա-
ղափարների համար: Դա կյանքի և մահվան
մի պայքար է, մի մենամարտ հույն-
հեթանոսական գիտություն և քրիստոնեա-
կան դաժանարարո եկեղեցու միջև, որտեղ
նկատված գաղափարների խեղդող մթնոլոր-
տում հելլենական առաջադեմ վերածնված
գաղափարներով զինված մի հսկա գիտնա-
կան գոտեմարտի էր բռնվել կղերական
գիշատիչ ոհմակի հետ:

Սակայն այդ հալածանքների բուն պատ-
ճառը պետք է ստանար դավանաբանական
«օրինական» բնույթ: Այդ մասին մեր հին
մասենագրությունը լուր է, եթե չհաշ-
վենք մի քանի ցան ու ցիր մշուշապատ աղ-
նարկները: Ինքը Շիրակացին ևս շատ մեծ
զգուշությամբ է խոսում իրեն հալածելու
պատճառների մասին: Իր ինքնակենսա-
գրություն մեջնա խոր տակություն է ար-
տահայտում գեպի կղերական դասը, անվա-
նելով նրանց՝ «ծուլք և ձանձրացողք, մնա-
փառք, ցուցամուր, կեղծավորք, աղետ»: Դրանց
մասին Շիրակացին գրում է.

«Այլ և ի վերայ իմ պարսաւանս ասելին
ազիտութիւն, որք յինքենէն էին յերկե-

րեալք. և ևս ոչ զի ունէի շարութիւն իր-
բեւ զնոսա ոչ ումեք առ ի վարդապե-
տութիւն բանայի գրեբան, որպէս արդարեւ
աղերախախց»²⁾:

Ի՞նչ պարսավանք ու հերյուրանքներ են
կղել ուղղված Շիրակացու դեմ, որոնց մա-
սին նա այդքան դուստ ահնարկներ է ա-
նում: Այս հարցի պատասխանից ևս կբացվի
Շիրակացու կրած հալածանքների գաղտնի-
քի ամբողջ կծիկը:

Հայտնի է, որ XVII դարում հայ և բյու-
զանդական եկեղեցիների միջև վաղուց ծա-
գած դավանաբանական պայքարը ոչ միայն
սուր բնույթ ստացավ, այլ իրեն ենթար-
կելով՝ ընդհանր երկրի քաղաքական և կուլ-
տուրական օրինադրման: Դավանաբանա-
կան մոնոֆիզիտ (միարնակ) ուղղությունը
զլխավորող հայ կղերականությունն ինկվի-
զիտորական հալածանքներ ծավալեց ոչ
միայն նրանց դեմ, ովքեր այս կամ այն
աղանդին էին հարում, կամ շեղվում էին
«միա-րնակ» դոգմաներից իրենց գրական
մեկնաբանություններում, այլ և նրանց բո-
լորի դեմ, որոնց մասին չնչին կասկած ան-
գամ ունեին: Այդ շրջանում մինչև անգամ
աչքի ընկնող կղերական դեկավար դործիչ-
ներից շատերն են հալածանք կրել՝ մեղա-
դրվելով դավանաբանական վրիպումների մեջ:
Այսպես, օրինակ, ժամանակի խոշոր հոյե-
վորականներից մեկի մասին (Մայրազոմե-
ցի) պատմագեաներն ասում են. «Հրամայէ
եղր՝ մուրցացի (բուռնցքով) տանջել զպա-
բանոց և զկղակս»³⁾: Իսկ նրա աշակերտնե-
րից մեկի մասին՝ «Ներսէս կաթ. և Թէոփո-
բոս Ռշտունին, որ զհայոց ունէր գիշխանու-
թիւն, ըմբոնեալ զնա և երկաթի հրատեալ՝
աղուհսադրոշմ կղին ի ճակատին և այն-
պէս խայտառակեալ բացահալածական ա-
բարին ի լեւն Կովկաս»⁴⁾: Նման վայրենա-
բարո ու բիրտ կարգերում, որտեղ հոգևոր և
աշխարհիկ իշխանությունները միասնական
ուժերով արմատախիլ են անում ամեն մի
կենդանի միտք, դարմանալի չէ, որ Շիրա-

²⁾ Տաշյան «Յուրակ հայերէն ձեռագրաց», էջ 175:

³⁾ Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913 թ., 5. 1
էջ 111:

⁴⁾ Նույնը:

¹⁾ Կ. Կոստանյան «Գրիգոր Մաղիսարոս», 1910 թ.,
էջ 5 — 6:

կացու պէս սաղանդավոր և զիտնականի հոշակ վաշխող մի անձնավորություն ենթարկվիք նման ծանր հալածանքների: Եվ իրոք.— Սամվել Անեցին ասում է այդ մասին. «...աշակերտք Անանիայի... երթեալ յԵրուսաղէմ՝ հաւանեցան երկաբնականցն և ի դարձին ոչ ընկալաւ զնոսա ճշմարիտ վարդապետն Անանիա: Իսկ նոքա ուր հասնէին՝ զնա ասէին պատճառ հայհոյութեան...»¹):

Մատենադրական այս վկայարեւությունից միանգամայն պարզ երեւում է, որ Շիրակացին չընդունեց Երուսաղեմից վերադարձած իր «դավանաւիտիս» աշակերտներին, իսկ վերջիններս ամեն տեղ տարածում էին որ իրենց դավանական այդ «հայհոյանքի» բուն աղբյուրն իրենց ուսուցիչն է, այնքն Շիրակացին: Ինքը Շիրակացին ևս, թեպէտ և շատ զգուշ, մանվածադատ արատահայտություններով, խոսում է իր զեմ ուղղված մեղադրանքների և հալածանքների մասին՝ ասելով. «...այլ և ի վերայ իմ պարսաւանս ասէին ագիտութեան...»:

Այս երկու մեջբերումներից՝ ա) «...զնա ասէին պատճառ հայհոյութեան» և բ) «... ի վերայ իմ պարսաւանս ասէին ագիտութեան ...» դարձվածքները միևնույն միտքն են արտահայտում: Տվյալ զեպքում հայհոյություն և պարսավանք բառերի իմաստը միանգամայն նույնն է միջնադարյան եկեղեցական հասկացողությամբ: Դրանք ի միջի այլոց նշանակում են՝ «չարախոսութիւնք, մտար վարդապետութիւն»²) և այլն, այսինքն «ուղղափառ» դավանանքի վերաբերմամբ «ագիտութիւն», հերիախկոսություն, դավանադանցություն և այլ «աններկի հանցանքներ», որոնց զեմ եկեղեցին պատմի միջոցների մեջ խարություն չէր գնում:

Ինչպէս տեսնում ենք, Շիրակացու ինքնավկայությունը և Սամվել Անեցու ասածը հաստատում են, որ Շիրակացին մեղադրվել ու հալածվել է իրրև հերետիկոս, աղանդավորական, և վերջապէս, որ ամենազլխավորն

է, Հայաստանում աշխարհիկ գիտությունների կռանդուն շատադով ու տարածող:

Հայ ժողովուրդն ևս իր հիշողության մեջ պահել է սրտակից ուսուցչի և անվանի գիտնականի անմոռանալի հիշատակը, անարգանքի սյունին գամելով իշխող կարգերը, որ այդքան չարաչար հալածանքների ենթարկեցին իր սիրած բարեկամին:

«Անանիա Շիրակացին՝ զգված լինելով հայրենիքում զեկավար շրջանների կողմից իրեն ցույց տված վերաբերմունքից, — ասում է ավանդությունը, — հեռանում է հայրենիքից: Վենետիկի թագավորին նա սովորեցրել է քիմիա և երկաթից սակի սաւանալու գաղանիքը: Սակայն՝ երբ թագավորը յուրացնում է այդ գաղանիքը, մտածում է սպանել Շիրակացուն, որպէսզի ուրիշները չօգտվեն նրա արժեքավոր գյուտից: Բայց Շիրակացին խնդրում է իրեն չսպանել, այլ սակի դրամի երեսին իր նկարը քանդակել և դրանով նա բավարարված կլինի: Այդ պայմանի համաձայն կարող սակեղրամի մեկ երեսին գրոշմած կնկուղով պատկերը Շիրակացունն է»³:

Թեև հայ մատենագիրները ջանասիրաբար քողարկել են Շիրակացու կրած հալածանքները, սակայն նրա մայր ժողովուրդն, ինչպէս տեսնում ենք, իր ավանդություններում պահել է եկեղեցու ոճրագործության այդ պատմական փաստը, ցույց տալով, որ Շիրակացին իր կյանքի բոլոր թեղերով կապված է եղել աշխատավոր հայ ժողովրդի հետ և իր խելացի, բարերար ու հանրօգուտ գործունեությամբ խորը համակրանք և անմոռանալի սեր է վաստակել նրա լայն մաստանների մեջ, որի հետանքով դարերի ընթացքում շարունակվող եկեղեցական խարդավանքներն անգամ սնկարող են եղել սողավրդի վաս հիշողությունից քնջել մեծ գիտնականի բարի հիշատակը:

Դարերի ընթացքում նույն բախտին է արժանացել և նրա թողած գիտ սկանդրական հարուստ և մեծարժեք ժառանգությունը: «Շիրակացու երեւրը, — ասում է

¹) Սամվել Անեցի «Հավաքմունք ի գրոց պատմադրաց», 1893 թ. հրատ., էջ 84:

²) Տես. «Նոր բողոքիք Հայկազեան լեզուի» 1836 թ., հատ. Բ., էջ 32:

³ Այլշան շին հովտար կամ հեթանոսական կրոնը»:

Գ. Մազիսարոսը, — պահվում էին տերունական աներում: Մեր նախորդները՝ մթադնելով Շիրակացու գործերը, թագցնում էին այն գրվանի աակ: Պետական բախտին արժանացած մարդիկ նեղութիւն չեն կրում անգամ մեծարելու և ուսումնասիրելու Շիրակացու իմաստալից երկերը՝ իբրև պարզ իրենց արքունական պալատներին»:

Մազիսարոսի այս վկայութիւնը մի անգամ ևս ապացուցում է, թե որքան խորն է եղել իդեոլոգիական անտազոնիզմը Շիրակացու և եկեղեցու միջև, թե ինչպիսի

անխնա պայքար է մղել եկեղեցին Շիրակացու դեմ, որ աշխարհիկ շրջաններն անգամ անուշադրութեան և մոռացութեան են մատնել Շիրակացու մեծարժեք գործերը: Միանգամայն պարզ է, որ Շիրակացին չի կղել եկեղեցու հեղախոնարհ սպասավոր, իբր ամբողջ էութեամբ նա հանգիստացել է հույն-հեթանոսական դասական հարուստ մտքի ու հելլենական գիտութեան հանճարեղ ժառանգը իբր գիտական-ստեղծագործական բազմակողմանի գործունեութեամբ հանդերձ:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՍՅՈՒ ՄԵՉ ՀԱՍԱԾ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. «Առ Սոստացեալան» 1940 թվին լույս է տեսել Մասնադարանի հրատարակութեամբ, հետևյալ բովանդակութեամբ՝ «Առ Սոստացեալան»

- ա) «Երկնքի մասին»
- բ) «Երկրի մասին»
- գ) «Ծովի մասին»
- դ) «Երկնային դարձերի մասին» (համասու նկարազրութեամբ՝ արեգակի, լուսնի, լուսաբերի, հրահատի, լուսնթաղի և այլն)
- ե) «Երկնքի և երկրի միջև կատարվող շարժումների և երևույթների մասին»
- զ) «Ծիր կաթին»-ի մասին
- է) «Հյուսիսային աստղի մասին»
- ը) «Լուսնի մասին»
- թ) «Արեգակի մասին» և այլն, ընդամենը 84 դրուի,

2. «Անանիայի խոստումն աշակերտներին» (հրատարակ. Աշոտ Աբրահամյանի մշակումով).

Այս աշխատութիւնը թվարանական նախնական ձևնարկ է աշակերտների համար, պարունակում է հատարակ թվերի (1.90.000.000) դումարման, հանման և բազմապատկման գործողութիւններն,

առանց բաժանման գործողութեան:

- 3. «Անանիայի յաղագս կատարման համարողութեան և կերպից հարցման» — 24 խնդիր: Հրատարակված է Գ. Տ. Մկրտչյանի կողմից, իսկ ուսուցիչն թարգմանութեամբ՝ Ակադ. Հ. Օրբելու կողմից:
- 4. «Գրեմ ձեզ խրախճական» Հրատ. Աշ. Աբր. կողմից, իսկ ձևադրերում կան և այլ խրախճականներ, որոնք չեն հրատարակված:
- 5. «Մակա բացահայտութեան» (թվերի մեկնաբանութեան մասին): Փիլիսոփայական աշխատութիւն է նոր-պղատունական ուղղութեամբ:
- 6. «Աշխարհացույց» (աշխարհագրութեան) վերադրված Մովսես Արենացուն:
- 7. «Էվկլիդիսի երկրաչափութիւնը» հայերեն թարգմանութեամբ: Թեև ոմանք այս աշխատութիւնը վերագրում են Գ. Մազիսարոսին, սակայն այժմ կան հավաստի վաստեր Շիրակացունը համարելու:
- 8. «Ինքնակենսագրութիւն» (Որպիսութիւն կենաց), թերի: Տպագրված է Ալիշանի, Պատկանյանի և Տաշյանի խմբագրութեամբ:
- 9. Մանր պատուիկներ:

23696

2283

